

طبقه‌بندی جلد‌های روغنی تبریز عصر قاجار از حیث طرح و نقش به کار رفته با تأکید بر آثار موجود در موزه قرآن و کتابت مسجد صاحب‌الامر

دکتر مصطفی رستمی^۱

چکیده

منطقه آذربایجان شرقی - بویژه تبریز - از جمله سرزمینهایی است که به علت دارا بودن شرایط مناسب برای ایجاد تحولات فرهنگی و هنری در عصر قاجار، بستر مناسبی برای خلق آثار تجلید روغنی در خور توجه بوده که شاخص‌ترین نمونه‌های آن در موزه‌های تبریز موجود است. در این مقاله، با بررسی میدانی آثار تجلید روغنی نایاب عصر قاجار در تبریز، شاخصهای این نوع جلد‌ها از حیث نقشها و طرحهای به کار رفته، مطالعه شده است. کلیدواژه‌ها: جلد‌های شاخص، قاجار، تبریز، نقشها و طرحها.

مقدمه

آذربایجان شرقی و بویژه تبریز، یکی از مناطق هنرخیز است که جلد‌های ارزشمندی را از دوره‌های مختلف تاریخی در خود حفظ کرده و امکان بهره‌مندی علاقه‌مندان را از این یادگارهای ماندگار و نفیس، فراهم آورده است. غالب جلد‌های موجود در تبریز، به دوران قاجار مربوط است، اگرچه آثار زمانهای قبل از آن نیز در حد اندک مشاهده می‌شود. جلد‌های روغنی - با شش گونه متنوع از نظر

---

۱. استادیار دانشگاه مازندران m.rostami@umz.ac.ir

نقشها و نگارهای مورد استفاده، بیشترین تعداد جلدهای موجود در تبریز، از حیث تعداد شاخص موجود در گنجینه‌ها را شامل می‌شود.

مقاله حاضر حاصل پژوهشهای میدانی نویسنده در تبریز است که با مطالعه، بررسی و مشاهده جلدهای شاخص قاجاری از نزدیک و تطبیق آنها با نمونه‌های موجود در موزه‌های دیگر ایران، فن‌شناسی و شاخصهای این گنجینه‌های نایاب از حیث نقشها و طرحهای به کار رفته، از منظر مطالعات تطبیقی کنکاش شده‌اند.

روش تحقیق

در این مقاله، به منظور دستیابی به نتایج شایسته، از روش پژوهش توصیفی استفاده گردیده است. در این راستا، از منابع قدیم و جدید و اسناد تاریخی که به گونه‌ای در باب فن‌شناسی و تاریخ هنر جلدسازی تمدن ایرانی مطالعاتی صورت گرفته، بهره‌گیری شده است.

همچنین، نقد و بررسی جلدهای شاخص قاجاری موجود در مجموعه‌های تبریز - بویژه موزه قرآن و کتابت مسجد صاحب‌الامر - و تطبیق آنها با نمونه‌های دیگر نقاط ایران، طبقه‌بندی و تحلیل جلدهای نفیس به جای مانده از دوره‌های تاریخی و بررسی ویژگیهای خاص آنها، از جمله دیگر اقدامهایی است که در این روش مدنظر بوده است.

بخش غالبی از روش و ابزار گردآوری اطلاعات مورد استفاده در این پژوهش، میدانی است. در این راستا، از شیوه‌هایی چون مشاهده آثار شاخص تجلید از نزدیک در موزه‌ها و گنجینه‌های تبریز، ثبت و ضبط یافته‌ها با استفاده از ابزارها و تجهیزات گوناگون و سفر به سایتهای مطالعاتی هدف، استفاده شده است.

پیشینه تحقیق

بررسی و جستجو در پایگاه‌های علمی و کتابخانه‌ها و مراکز اسناد معتبر، نشان می‌دهد مطالعات کلی و یا موردی توسط دکتر ایرج افشار در کتاب «صحافی سنتی» (۱۳۵۷ ه.ش.)، استاد نجیب مایل هروی در مجموعه «کتاب آرایبی در تمدن اسلامی» (۱۳۷۲ ه.ش.)، محمد تقی احسانی در کتاب «جلدها و قلمدان‌های ایرانی» (۱۳۶۸ ه.ش.)، استاد غلامرضا مایل هروی در کتاب «لغات و اصطلاحات فن کتاب‌سازی» (۱۳۵۳ ه.ش.)، استادان محمد مهدی هراتی و مهدی عتیقی مقدم در کتاب «بوم سنتی در هنرهای ایرانی» (۱۳۸۲ ه.ش.) به عمل آمده است. همچنین، چند مقاله خاص و توصیفی در این باب نظیر پنج مقاله نویسنده در موضوع فن شناسی علمی و تاریخی ساخت جلدها، مواد و مصالح مورد استفاده و شیوه‌های حفاظت آنها در مجله‌های علمی هنرنامه، گنجینه اسناد، مرمت و پژوهش، نگره، مطالعات هنر اسلامی و ... (طی سالهای ۱۳۷۹ تا ۱۳۸۸) منتشر شده، ولی به طور اختصاصی در موضوع مورد نظر، مطالعات قابل توجهی صورت نگرفته است.

گذری بر جایگاه و تحولات تجلید در عصر قاجار

با تأسیس سلسله قاجاریه در قرن سیزدهم ه.ق. به دست آغا محمد خان قاجار (۱۲۰۰ ه.ق.)، انتقال پایتخت از اصفهان و شیراز به تهران و ایجاد منازعات مختلف و مستمر بر سر استقرار حکومت وی در اقصی نقاط ایران، امور مربوط به کارهای ذوقی و هنری ایرانیان دچار وقفه و رکود گردید. ولی در زمان حکومت جانشین او فتحعلی شاه قاجار (۱۲۵۰-۱۲۱۲ ه.ق.) - که تا اندازه‌ای ثبات و آرامش به ایران بازگشت - دنباله کار نهضت هنر ایرانیان در اثر ابراز علاقه خود فتحعلی شاه آغاز گردید. (حقیقت، ۱۳۶۹، ۵۷۹)

فتحعلی‌شاه قاجار، به سرودن شعر علاقه‌مند بود و به فن شریف کتابت و تصویرگری توجه خاصی داشت. چنان که خط نسخ - که بیشتر مورد علاقه این پادشاه بود - در عصر وی به بالاترین درجه استحکام و تکامل رسید و هنرمندان چیره دست در آن عهد تربیت یافتند و با تفاخر در عرصه هنرنمایی، به رقابت پرداختند. در همین زمان، مصوران ماهر و چهره‌پردازان چیره دست پا به عرصه وجود نهادند و بازار هنر تصویرگری و تذهیب بر کتاب، جلد، قلمدان و تابلوهای نقاشی و ... را به سبک خاص و شیوه ویژه - که به دوره قاجار اختصاص دارد - پیوسته گرم داشتند و رونق این فن را - که از روزگار این پادشاه آغاز و تا پایان سلطنت ناصرالدین شاه ادامه می‌یابد - گسترش دادند.

پس از مرگ فتحعلی‌شاه، در زمان پسرش محمد شاه (۱۲۶۴-۱۲۵۰ ه.ق.) دنباله کار نهضت هنری به کندی گرایید، ولی در زمان سلطنت ناصرالدین شاه (۱۳۱۳-۱۲۶۴ ه.ق.) بار دیگر به اوج خود رسید و گرایشهای هنری درخشش یافت. در مکتب قاجار، تنوع و نوآوری، بنا بر مقتضیات عصر - که از آن جمله رفت و آمد با دنیای غرب است - به نحو چشمگیری پدیدار شد و سبکهای گوناگون با سلیقه‌های جوراجور، از سوی استادان نامی به تجلیگاه هنر عرضه گشت. این تنوع و تجدد، هم در شیوه کار و هم در طرح موضوع به ظهور رسید و به حدی گسترش یافت که در برخی شاخه‌های هنری از جمله کتابت بر نسخه‌ها، تذهیب و تشعیر و صحافی و تجلید، تأثیر ویژه‌ای برجای گذاشت. با این پیشرفت، نفاست نسخه‌های خطی در کتابت، آرایشهای بدیع بر اوراق کتاب و جلدسازی آن - بویژه تجلید روغنی - به درجه‌ای از رشد رسید که دوران قبل، آن را تجربه نکرده بود.

در این زمان، هر دو نوع مقوای یعنی مقوای کاغذ چسبانده و مقوای خمیری، کاربرد وسیعی در تجلید داشت و به عنوان ساختار داخلی و استحکامی جلد، لبه

طبقه‌بندی جلد‌های روغنی تبریز عصر قاجار از حیث طرح و ... / ۳۰۳

برگردان (سرطبل) و محفظه آن، در اندازه‌های مختلف استفاده می‌گردید. تزئینات طلاکاری، بیش از پیش رایج گردید. علاوه بر کاربرد جلد‌های ضربی، سوخت و معرق، جلد‌های روغنی رواج فراوانی یافت و به حد کمال خود رسید.

آرایه‌هایی که بر روی جلد‌های روغنی قاجاری صورت می‌گرفت، عبارت بود از: شکلهای پرندگان و حیوانات، منظره طبیعی و بوستان، لچک و ترنج، صحنه‌های شکار و جنگ، تصاویر پادشاهان و امیران، ادیبان و عالمان، زنان و مردان فرنگی و صورت نگاری، طلاکاری، نقره کاری، گل و بته، گل و مرغ، گل و برگ، اسلیمی و ختایی، خوشه انگوری، زمینه‌های مرغش و زرک و نیز کتیبه‌هایی به قلم‌های ثلث، نسخ و نستعلیق و بندرت تلفیق با رقاع و ریحان.

در طول تاریخ تجلید ایران، جلدی که بیشتر از همه آمادگی دریافت طرح و هنر هنرمندان را داشته، جلد معروف به رنگ و روغن یا روغنی بوده است. در این جلد‌ها، نقاش به شیوه‌های بدیع هنرنمایی کرده و علاوه بر نقشهایی که بر جلد‌های ضربی و سوخت دیده می‌شود، اغلب، نقاش به تناسب امکان، به طراحی پرداخته است و جلد‌های گل و بته، گل و برگ و گل و مرغ یا تصاویر هندسی یا حیوانات در میان اثر هنری نقاشان ایرانی، فراوان دیده می‌شود.

در این دوره، آقا ابوطالب مدرس^۱ نوعی ابری مذهب برای روی جلد و قلمدان و جعبه ابداع کرد که پیش از آن سابقه نداشت. در این نوع ابری، اطراف نقش‌های آن با طلا به طرز خاصی تحریر می‌شد. (سهیلی خوانساری، ۱۳۵۲، ۵۰)

جلد‌های یک لایه پارچه‌ای یا میشن نازک که از ابتکارهای اواخر عهد صفویه بود، در دوران قاجاریه توسعه پیدا کرد. در این دوره، علاوه بر استفاده از

---

۱. ابوطالب مدرس، از خوشنویسان و مذهب‌کاران مشهور زمان ناصرالدین شاه قاجار و مبتکر قلمدان و جلد‌های روغنی ابری مذهب است (حقیقت، ۱۳۴۹، ۱۰۲۸). علامت سجع زیر، خاص امضای ابوطالب مدرس بر روی جلد‌هاست: «طالب مطلوب عالم» و مفهوم آن، این است که سازنده جلد ابوطالب مدرس، خواستار هر خیر و نیکی و در عالم است.

پارچه‌های قلمکار، گلدار، زری و ترمه؛ صحافان و جلدسازان در تهیه جلد‌های یک لایی، از مخمل‌های رنگارنگ و کاغذهای گلدار نیز بهره می‌بردند. (همان، ۴۲)

در عصر قاجار، علاوه بر تهران، در شهرهای اصفهان، مشهد و شیراز و تبریز، صحافان و مجلدانی به هنرنمایی می‌پرداختند.

پس از مشروطه، به سبب رواج روز افزون چاپ و علل دیگر، اغلب هنرهای کتابی متروک گردید. خط رو به سستی نهاد، تذهیب را تباهی فراگرفت و شیرازه تجلید گسسته شد. استادان بازمانده از عهد قاجاریه پریشان حال زیستند و هنر خود را انتقال دادند و درگذشتند.

فن‌شناسی و مطالعه شاخص‌های جلد‌های روغنی عصر قاجار تبریز

در این نوع جلد‌ها نقاش به شیوه‌های بدیع هنرنمایی کرده و علاوه بر نقش‌های مورد استفاده در دیگر جلد‌ها، اغلب به تناسب امکان، به طراحی و نقاشی پرداخته است. اگرچه مقدمات این هنر در دوران تیموریان بنا نهاده شده، در دوران صفویان به کمال رسیده و حتی کیفیت فن ساخت آن از دیگر جلد‌ها نیز پیشی گرفته و در دوره‌های بعد، همچون قاجار، جایگزین جلد‌های دیگر شده است.

جلد‌های روغنی قاجاری در تبریز از حیث نقش و طرح‌های به کار رفته، به شش دسته تقسیم‌بندی می‌شوند:

۱. جلد‌های روغنی با نقش گل و برگ

این نوع جلد‌ها که با قلمگیریهای ظریف و رنگهای شاد و دل‌انگیز، بوستانی خیالی و زیبا از گلها و برگ‌های گوناگون را در میان جلد تداعی می‌کنند، اغلب دارای یک یا چند حاشیه باریک یا پهن می‌باشند که بسته به نوع و نقش‌های حاشیه، به انواع زیر تقسیم می‌شوند.

۱-۱. جلد‌های روغنی با نقش گل و برگ و حاشیه گل و برگ

طبقه‌بندی جلد‌های روغنی تبریز عصر قاجار از حیث طرح و ... / ۳۰۵

در تبریز نمونه‌های متعددی از این نوع جلد‌ها مشاهده می‌شود که جذاب‌ترین آنها، جلد کتاب *زادالمعاد* اثر تألیفی ملا محمد باقر مجلسی (معروف به فاضل مجلسی) است که در سال ۱۲۴۵ ه.ق. (دوران حکومت فتحعلی شاه قاجار) توسط محمد حسین تبریزی و به سفارش بهمن میرزا (فرزند فتحعلی شاه) به خط نسخ کتابت شده است. این کتاب دارای جلد روغنی ممتاز با نقش گل و برگ در مرکز و حاشیه‌ای مجزا با نقش دیگر از گل و برگ در قسمتهای زیرین و زیرین است. (تصویر ۱)

داخل جلد نیز با نقاشی روغنی با نقش تک گیاهی بر زمینه سرخ و گل‌هایی مطلاً تزئین شده و بر روی قسمت بالای داخل جلد زیرین و زیرین - به صورت هر دفته یک بیت - نام سازنده جلد همراه با مؤلف کتاب و حاکم زمان کتابت (که نسخه به سفارش او ساخته شده) در قالب دو بیت شعر زیر نوشته شده است: (تصویر ۲)

«این جلد منقش که بود زاد معاد   کز فاضل مجلسی بود روحش شاد
نقشش از محمد علی آن مانی عصر   در دولت بهمن شاه با دانش و داد»

تصویر ۱. جلد کتاب زاد المعاد، روغنی و نقش گل و برگ و حاشیه گل و برگ، ۱۴/۵×۲۳/۵ سانتی‌متر، کار استاد محمد علی، کتابت شده به خط نسخ توسط محمد حسین تبریزی، ۱۲۴۵ ه.ق.، موزه قرآن و کتابت مسجد صاحب الامر تبریز

ب

الف

تصویر ۲. داخل کتاب زادالمعاد (کار استاد محمد علی) که نام سازنده جلد به همراه مؤلف و حاکم زمان کتابت در قالب دو بیت شعر - به صورت هر بیت در یک لت - در آن درج شده است، ۱۲۴۵ ه. ق.

۲-۱. جلدهای روغنی با نقش گل و برگ و حاشیه گل و بته

جلدی که در این گروه از جلدهای تبریز، بیش از همه دیدگان را می‌نوازد، جلد کتاب قرآنی است که در سال ۱۲۷۲ ه. ق. توسط محمد کاظم ابن محمد حسین الکاتب الگلیپایگانی به خط نسخ با سرسوره‌های ثلث و دو صفحه اول مذهب و مطلا و صفحات دیگر ساده با جدول مطلا، کتابت شده است. این کتاب با فن روغنی ممتاز با نقش گل و برگ و لچکی‌های منقوش به تذهیب مطلا بر زمینه سرخ در مرکز و سه حاشیه مجزا که دو حاشیه آن باریک با نقش ساده مکرر و حاشیه اصلی دارای نقش گل و بته ظریف است، در قسمت زیرین و زیرین لت‌ها جلد، مزین شده است. (تصویر ۳)

طبقه‌بندی جلد‌های روغنی تبریز عصر قاجار از حیث طرح و ... / ۳۰۷

برت‌های داخل جلد مذکور نیز با فن روغنی ممتاز با نقش ترنج در مرکز و سرترنج‌های کوچک با نقش گل و برگ و دو سرترنج دیگر به رنگ سیاه که همه این نقشها بر زمینه ذره‌گرایی اسلیمی و ختایی بر بستر رنگ سرخ اجرا شده، تزیین گردیده است.

تصویر ۳. جلد کتاب قرآن، روغنی و نقش گل و برگ و حاشیه گل و بنه، ۱۹×۳۱ سانتی‌متر، کتابت شده به خط نسخ با سرسوره‌های ثلث توسط محمد کاظم ابن محمد حسن الکلبایگانی، ۵۱۲۲۲.ق.، موزه قرآن و کتابت مسجد صاحب‌الامر تبریز

۳-۱. جلد‌های روغنی با نقش گل و برگ و حاشیه مذهّب

نمونه‌ای از این نوع جلد‌ها، کتاب قرآنی است که به خط نسخ و احتمالاً در اوایل قاجار کتاب شده است. این کتاب دارای جلد روغنی با نقش گل و برگ و حاشیه مذهّب با قلم‌گیری و ذره‌گرایی ظریف و ترکیب رنگی دلنشین است. (تصویر ۴)

لت‌های داخل جلد مذکور نیز با فن روغنی با نقش تک گیاهی بر زمینه ساده قهوه‌ای، آراسته شده است.

تصویر ۴. جلد کتاب قرآن، روغنی و نقش گل و برگ و حاشیه مذهب، ۱۰×۱۵/۵ سانتی‌متر، کتابت شده به خط نسخ، احتمالاً قاجاری، موزه قرآن و کتابت مسجد صاحب‌الامر تبریز

۴-۱. جلدهای روغنی با نقش گل و برگ و حاشیه کتیبه‌دار

شاخص‌ترین جلد از این دست، جلد کتاب قرآنی است که در سال ۱۲۲۵ ه.ق. توسط محمد علی بروجردی به خط نسخ با دو صفحه اول مذهب و مطلا و صفحات دیگر ساده با جدول مطلا و قرمز، کتابت شده است. این کتاب دارای جلد روغنی ممتاز با نقش گل و برگ در میان و سه حاشیه در اطراف که حاشیه وسط، کتیبه‌ای از آیات قرآن کریم به خط ثلث و رنگ سفید بر زمینه سبز و دو حاشیه طرفین با نقش ساده مکرر با قلم‌گیری طلاست و همه نقش هم در قسمت زیرین و هم زیرین جلد اجرا شده است. (تصویر ۵)

لت‌های داخل جلد نیز با فن روغنی با نقش گل و برگ و خوشه‌های انگور و قلم‌گیری طلا بر زمینه قرمز و حاشیه‌ای با نقش ساده مکرر به رنگ سفید و قرمز بر زمینه سیاه، تزئین شده است.

تصویر ۵. جلد کتاب قرآن، روغنی و نقش گل و برگ و حاشیه کتیبه‌دار به خط ثلث، ۲۱/۵×۱۳/۵ سانتی‌متر، کتابت شده به خط نسخ توسط محمد علی بروجردی، ۱۲۲۵ ه.ق.، موزه قرآن و کتابت مسجد صاحب‌الامر تبریز

۵-۱. جلدهای روغنی با نقش گل و برگ و حاشیه ساده

تعداد قابل توجهی از جلدهای موجود در تبریز، در این گروه قرار می‌گیرند، اما نمونه جالبی که می‌توان بدان اشاره کرد، جلد کتاب «زادالمعاد» است که در سال ۱۲۰۷ ه.ق. توسط محمدباقر بن محمد تقی به خط نسخ با دو صفحه نخست مذهب و مطلا و صفحات دیگر ساده با جدول مطلا کتابت شده است. کتاب مذکور مزین به جلد روغنی با نقش گل و برگ بر زمینه قرمز و حاشیه‌ای با نقش ساده مکرر و زرپوش - بر دو دفته زبرین و زیرین - است. (تصویر ۶)

لت‌های داخل جلد نیز با فن روغنی با نقش تک گیاهی در میان با گل‌های زیبا و پرکار بر زمینه سیاه با حاشیه نقش ساده مکرر زرپوش، آراسته گردیده است.

تصویر ۶. جلد کتاب زادالمعاد، با فن روغنی و نقش گل و برگ و حاشیه ساده، ۲۱×۱۳/۵ سانتی‌متر، کتابت شده به خط نسخ توسط محمد باقر بن محمد تقی، ۱۲۰۷ ه.ق.، موزه قرآن و کتابت مسجد صاحب‌الامر تبریز

۱-۲. جلدهای روغنی با نقش گل و مرغ

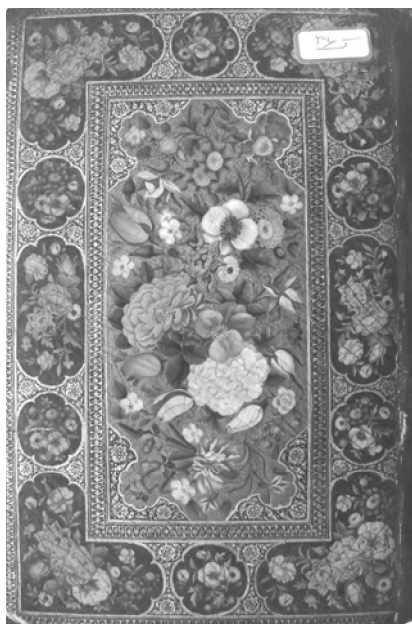
در این نوع جلدها نقشهای متنوعی از گل‌های باغ خیال و انواع مرغ و پرندگان زیبا با قلم‌گیریهای بسیار ظریف و رنگ‌های شفاف آور، مرغزاری در دل بهشت نگاره‌های ایرانی، به نمایش گذاشته می‌شود. جلدهای مذکور معمولاً دارای یک یا چند حاشیه باریک یا پهن می‌باشند که بسته به نوع و نقشهای حاشیه، به انواع حاشیه گل و مرغ، مذهب و ساده، قابل طبقه‌بندی‌اند:

۲-۲. جلدهای روغنی با نقش گل و مرغ و حاشیه گل و مرغ

نمونه جالبی از این گونه، جلد کتاب زادالمعاد است که در سال ۱۲۱۵ ه.ق. توسط حاج میرزا محمد همدانی به خط نسخ - به صورتی که صفحه اول مذهب و مطلا و صفحات دیگر ساده با جدول مطلا می‌باشد - کتابت شده است. این کتاب

دارای جلد روغنی ممتاز قاب‌بندی شده با طلاست، به گونه‌ای که قاب مرکزی با نقش گل و مرغ، همراه با لچک منقوش به تذهیب مطلای ظریف تزیین شده و حاشیه‌ای در قالب قابهای هندسی کوچک متنوع منقوش به گل و مرغ - که البته تصویر داخل هر قاب با قابهای دیگر متفاوت می‌باشد - اطراف جلد زبری و زیرین را آراسته است. (تصویر ۷)

داخل هر دولت جلد نیز با فن روغنی با نقش اسلیمی و ختایی و قلم‌گیر طلا و حاشیه‌ای با نقش ساده مکرر بر زمینه سیاه، مزین گردیده است.

تصویر ۷. جلد کتاب زادالمعاد، روغنی و نقش گل و مرغ و حاشیه گل و مرغ در قالب قاب‌بندی هندسی، ۲۰/۵×۱۴ سانتی متر، کتابت شده به خط نسخ توسط حاج میرزا محمد همدانی، ۱۲۱۵ هـ.ق.، موزه قرآن و کتابت مسجد صاحب‌الامر تبریز

۳-۲. جلد‌های روغنی با نقش گل و مرغ و حاشیه مذهب

از این دست جلد‌ها فقط یک لت جلدی از یک کتاب (که کتاب آن موجود نیست) باقی مانده است که احتمالاً به دوره قاجار مربوط است. جلد یاد شده با فن

روغنی ممتاز و نقش گل و مرغ ظریف در میان و چهار لچک و حاشیه‌ای مذهب بر زمینه قهوه‌ای، به زیبایی کار شده است. (تصویر ۸)

تصویر ۸. تک جلد یک کتاب (نامعلوم)، روغنی و نقش گل و مرغ و حاشیه مذهب، ۲۳/۵×۱۷/۵ سانتی متر، احتمالاً قاجاری، موزه قرآن و کتابت مسجد صاحب‌الامر تبریز

۳. جلدهای روغنی با نقش اسلیمی

در این جلدها که نمونه‌های نفیسی در تبریز موجود است، گل‌های اسلیمی و معمولاً در کنار ختایی و با قلم‌گیری ظریف طلا، حرکتهای مواجی را در میان جلد بر بستر رنگهای متنوع ایجاد می‌کند که قالب جلد را در قسمت زبرین و زیرین، فرا می‌گیرد. یکی از شاخص‌ترین و دیدنی‌ترین این دست، جلد کتاب قرآن کوچک (بازوبندی) است که در سال ۱۲۹۳ ه.ق. توسط مسیح طالقانی به خط نسخ کتابت (غبار) نوشته شده است. دولت رو و زیر جلد با فن روغنی ممتاز، با نقش اسلیمی و قلم‌گیری بسیار ظریف بر زمینه ذره‌گرایی با حاشیه اسلیمی و کاملاً مطلاً تزئین شده

طبقه‌بندی جلد‌های روغنی تبریز عصر قاجار از حیث طرح و ... / ۳۱۳

و حتی روی عطف چرم قهوه‌ای جلد نیز با طلا و نقش اسلیمی، آراسته گردیده است. (تصویر ۹)

داخل جلد نیز بر روی هر دو لت، بر زمینه قرمز با طلا، تک گیاهی با حاشیه

ساده نقش شده است.

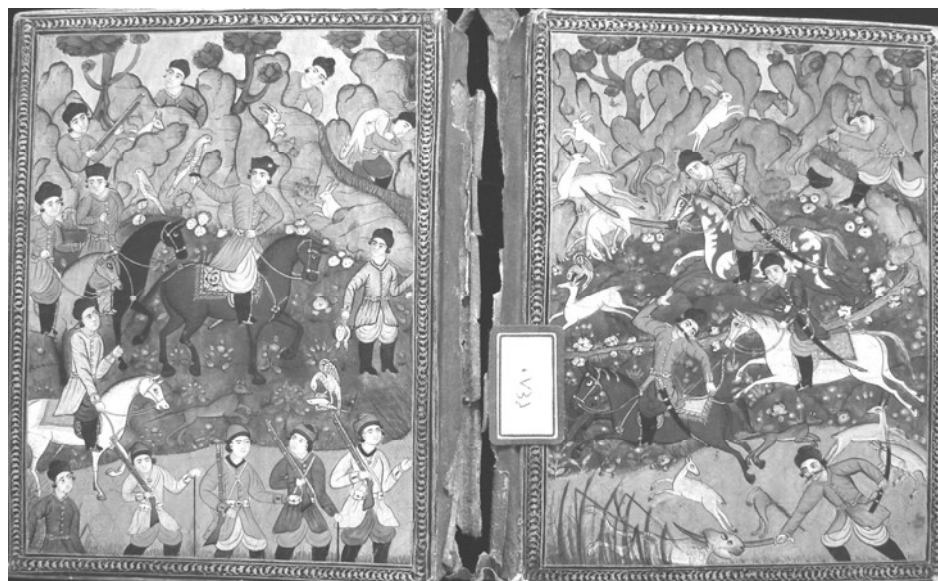
تصویر ۹. جلد کتاب قرآن کوچک (بازوبندی)، روغنی و نقش اسلیمی، ۴×۵/۵ سانتی‌متر، کتابت شده به خط نسخ غبار توسط مسیح طالقانی، ۱۲۹۳ هـ. ق.، موزه قرآن و کتابت مسجد صاحب‌الامر تبریز

۴. جلد‌های روغنی با نقش شکارگاه

در این جلد‌ها، اغلب به گونه‌ای صحنه شکارگاه با قلم‌گیری بسیار ظریف و چشم‌نواز، نقاشی می‌شود که تمام فضا را فرا می‌گیرد و گاهی ممکن است حاشیه‌ای نیز بدان بیفزایند. جلد‌های بدین نقش معمولاً نادرند، ولی نمونه جذابی از این نوع که به صورت تک جلد کتابی (نامعلوم) موجود است، احتمالاً به زمان قاجار مربوط بوده و با فن روغنی ممتاز بر دو دفته رو و زیر جلد و نقش شکارگاه با دو صحنه متفاوت و حاشیه‌ای با نقش ساده مکرر بر زمینه سیاه، کار شده است.

(تصویر ۱۰)

لت‌های داخل جلد نیز با فن روغنی و نقش اسلیمی و ختایی بسیار ممتاز در قالب یک تقسیم‌بندی هندسی بر زمینه زرد با حاشیه نقش ساده مکرر بر زمینه سیاه، تزئین شده است.

تصویر ۱۰. تک جلد یک کتاب (نامعلوم)، روغنی و نقش شکارگاه، ۱۲×۱۶/۵ سانتی‌متر، احتمالاً قاجاری، موزه قرآن و کتابت مسجد صاحب‌الامر تبریز

۵. جلدهای روغنی با نقش ترنج و سرترنج منقوش به گل و برگ

جلدهای ترنجی در انواع گوناگون و با فنون مختلف در ایران فراوانند و اغلب با نقش ترنجی در مرکز، سرترنجی در بالا و زیرترنجی در پایین آن و گاهی چهار لچک در چهار گوشه دفته جلد - که این همه با قلم‌گیری ظریف و نقشهای ذره‌نگاری در داخل آنها همراه است - مشاهده می‌شود. اما در تبریز از نوع ترنج و سرترنج منقوش به گل و برگ سرطبل‌دار یا بدون سرطبل، بیشتر دیدگان را می‌نوازند.

بهترین نمونه این نوع جلد‌ها، تک جلد کتابی (که کتاب آن موجود نیست) است که احتمالاً به زمان قاجار مربوط می‌باشد. این جلد با فن روغنی ممتاز سرطبل‌دار، تماماً با نقش ترنج و سرترنج و لچک، هریک منقوش به گل و برگ بسیار ظریف و ذره‌نگارانه و حاشیه‌ای با گل‌های ریز مکرر بر زمینه قرمز، آراسته شده است. (تصویر ۱۱)

دفتین داخل جلد نیز با فن روغنی و نقش گل‌های مختلف در قالب یک تقسیم‌بندی هندسی به صورت شطرنجی و مکرر بر زمینه قرمز و حاشیه‌ای با نقش گل و برگ ظریف زرد و قرمز بر زمینه سیاه، تزیین گردیده است.

تصویر ۱۱. تک جلد یک کتاب (نامعلوم)، روغنی سرطبل‌دار ترنج و سرترنج منقوش به گل و برگ، ۱۵/۵×۲۴/۵ سانتی‌متر، احتمالاً قاجاری، موزه قرآن و کتابت مسجد صاحب‌الامر تبریز

۶. جلد‌های روغنی با زمینه ساده و حاشیه کتیبه‌دار

در مجموعه جلد‌های موجود در گنجینه‌های ایران، جلد‌های روغنی با زمینه ساده یا نقش‌های ساده فراوانند، اما با حاشیه کتیبه‌دار بندرت یافت می‌شود. کتیبه این جلد‌ها، اغلب به صورت مطلا و به خط ثلث نوشته می‌شوند. محتوای کتیبه‌ها به طور معمول شامل آیات قرآن، احادیث پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار (ع) و یا عبارتهای ادبی و اشعار حماسی، عشقی و عرفانی است.

یک نمونه جالب از این دست، جلد کتاب «منتخب ادعیه» است که در سال ۱۲۴۵ ه.ق. توسط محمد باقر بن محمد تقی به سفارش محمد علی حسینی ساروی با خط نسخ و نستعلیق - به صورتی که صفحه اول مذهب و مطلا و صفحات دیگر ساده با جدول مطالاً می‌باشد - کتابت شده است. این کتاب دارای جلد روغنی با زمینه ساده سیاه در مرکز و حاشیه‌ای مطالاً به خط ثلث زیبا و خوش ترکیب - که حدیثی از پیامبر اکرم (ص) است و هر دفته یک حدیث متفاوت از هم دارد - می‌باشد. (تصویر ۱۲)

لت‌های داخل جلد نیز با فن روغنی و نقش اسلیمی و ختایی، با قلم‌گیری طلا و حاشیه‌ای با نقش ساده مکرر بر زمینه سیاه، مزین شده است.

تصویر ۱۲. جلد کتاب منتخب ادعیه، روغنی با زمینه ساده و حاشیه کتیبه‌دار به خط ثلث، ۲۱/۵×۱۳/۵ سانتی‌متر، کتابت شده به خط نسخ و نستعلیق توسط محمد باقر بن محمد تقی، ۱۲۵۴ ه.ق.، موزه قرآن و کتابت مسجد صاحب‌الامر تبریز

نتیجه‌گیری

آذربایجان شرقی - بویژه تبریز - به سبب وجود شرایط و زمینه‌های مناسب برای ایجاد تحولات فرهنگی و هنری در طول تاریخ، بستری شایسته برای آفرینش آثار کتابت، کتاب‌آرایی و تجلید نفیس و قابل توجه در دوره‌های مختلف تاریخی و هنری بوده است. امروز شاهد شاخص‌ترین نمونه‌های آثار در موزه‌های تبریز - بویژه موزه قرآن و کتابت مسجد صاحب‌الامر - هستیم که هر یک یادگاری ماندگار از گنجینه هنر ایران زمین است.

آنچه در این مقاله در قالب مبحث طبقه‌بندی شاخص‌های جلد‌های روغنی تبریز در عصر قاجار از حیث طرح و نقش با تأکید بر آثار موجود در موزه قرآن و کتابت مسجد صاحب‌الامر تبریز بررسی شده، گویای نتایج زیر است:

۱. جلد‌های روغنی عصر قاجار تبریز که با شش گونه متنوع از نظر نقش‌های مورد استفاده، بیشترین تعداد جلد‌های موجود در تبریزند، از حیث نقش و طرح به شش دسته زیر قابل طبقه‌بندی می‌باشند:

الف) جلد‌های روغنی با نقش گل و برگ

ب) جلد‌های روغنی با نقش گل و مرغ

ج) جلد‌های روغنی با نقش اسلیمی

د) جلد‌های روغنی با نقش شکارگاه

ر) جلد‌های روغنی با نقش ترنج و سرترنج منقوش به گل و برگ

س) جلد‌های روغنی با زمینه ساده و حاشیه کتیبه‌دار

۲. در مکتب قاجار تبریز، تنوع و نوآوری، بنا بر مقتضیات عصر که از آن جمله رفت و آمد با دنیای غرب است، به نحو چشمگیری پدیدار شده و سبک‌های گوناگون با سلیقه‌های جوراجور، از سوی استادان نامی به تجلیگاه هنر عرضه گشته

است. این تنوع و تجدد، هم در شیوه کار و هم در طرح موضوع به ظهور رسیده و به حدی گسترش یافته که در برخی شاخه‌های هنری از جمله کتابت، بر نسخه‌ها، تذهیب و تشعیر و صحافی و تجلید پیشرفت ویژه‌ای داشته است. با این رشد، نفاست نسخه‌های خطی در کتابت، آرایشهای بدیع بر اوراق کتاب و جلدسازی آن - بویژه تجلید روغنی - به درجه‌ای از رشد رسیده که دوران قبل از آن تجربه نکرده است.

۳. آرایه‌هایی که بر روی جلد‌های قاجاری تبریز صورت می‌گرفته، عبارت بوده از: شکل‌های پرندگان و حیوانات، منظره طبیعت و بوستان، لچک و ترنج، صحنه‌های شکار و جنگ، تصاویر درباریان و امیران، گل و بته، گل و مرغ، گل و برگ، اسلیمی و ختایی، زمینه‌های مرغش و زرک و نیز کتیبه‌هایی با قلم‌های ثلث و نسخ و نستعلیق.

۴. زیبایی، نفاست و تنوع جلد‌های موجود در تبریز، به گونه‌ای است که قابلیت‌های هنرمندان صحاف و جلدساز ایرانی را - بویژه در دوران قاجار - به شایستگی می‌نماید. گوناگونی فنون تجلید، ظرافت و دقت در اجرا، انتخاب یا خلق و به کارگیری نقشها و نگاره‌های اصیل و ریشه‌دار (نظیر ترنج و سرترنج، حاشیه، اسلیمی و ختایی، شکارگاه، گل و برگ، گل و مرغ و کتیبه‌هایی با خطوط ثلث ممتاز و ...)، قلم‌گیریهای هنرمندانه و اغلب استفاده از طلا در آنها، به کارگیری مواد و مصالح مرغوب و نیز استفاده از دیگر هنرهای سنتی و دستی در برخی جلد‌ها، از جمله ویژگیهای قابل وصف جلد‌های روغنی عصر قاجار تبریز است.

امید است این پژوهش مدخل مناسبی برای شناخت بیشتر این بخش از میراث فرهنگی - بویژه جلد‌های ماندگار قاجاری سرزمین آذرآبادگان - به منظور نگاهبانی اندیشمندانه از آنها باشد.

منابع

- احسانی، محمدتقی (۱۳۶۸). جلدها و قلمدان‌های ایرانی، چاپ اول، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- افشار، ایرج (۱۳۵۷). صحافی سنتی، مجموعه پانزده گفتار و کتاب‌شناسی درباره‌ی وراقی، صحافی، وصالی، مجلدگری از یادگارهای هنر ایرانی و اسلامی، انتشارات دانشگاه تهران.
- برند، باربارا (۱۳۷۳). «هنر تذهیب و جلدهای اسلامی در ایران»، ترجمه داریوش کریمی، فصلنامه هنر، شماره ۲۶، تهران.
- «خوش‌نویس زاده»، هنرمندی چیره‌دست در سوخت»، هنر و مردم، شماره ۸۲، تهران.
- رستمی، مصطفی (۱۳۸۱). «روش‌های ساخت و کاربرد مقوا در هنرهای اسلامی ایران»، گنجینه اسناد، سال ۱۲، شماره پیاپی ۴۵ و ۴۶، تهران، ص ۱۳۵-۱۲۴.
- _____ (۱۳۸۵). «روش‌های مرمت مقوای بکار رفته در جلدهای قدیمی کتب و مرقعات، مرمت و پژوهش، سال اول، شماره اول، تهران، ص ۱۱۵-۱۰۵.
- _____ (۱۳۷۹). «فن‌شناسی تاریخی مقوای مورد استفاده در تجلید»، هنرنامه، انتشارات دانشگاه هنر، سال ۳، شماره ۹، ص ۸۱-۶۲.
- _____ . «مقدمه‌ای بر شناخت، حفاظت و مرمت مقوای جلدهای قدیمی»، گنجینه اسناد، شماره ۱۴، تهران، ص ۱۲۱-۱۱۱.
- _____ (۱۳۸۰). «مقواگری در تاریخ تجلید تمدن اسلامی»، گنجینه اسناد، سال ۱۱، شماره پیاپی ۴۱ و ۴۲، تهران، ص ۷۸-۶۲.

- _____ (۱۳۸۷). «نقش نمادین عشق بر جلدهای عصر قاجار»، مجله علمی - پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۹، تهران.
- رضا حسینی، کرامت (۱۳۶۰). «جلد روغنی»، موزه‌ها، سال اول، شماره ۳ و ۴، تهران.
- «رهاورد ۴۰۰ سفر به دور دنیا» (۱۳۸۶). روزنامه ایران، سال ۱۳، شماره ۳۷۱۳، تهران، ص ۱۱.
- صبا، محسن (۱۳۴۹). «جلدهای ایرانی»، هنر و مردم، شماره ۴۹، تهران، آبان ۱۳۴۹.
- عالی افندی، مصطفی (۱۳۶۹). مناقب هنروران، ترجمه دکتر توفیق سبحانی، سروش، چاپ اول، تهران.
- مایل هروی، غلامرضا (۱۳۵۳). لغات و اصطلاحات فن کتاب‌سازی، تهران.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۷۲). کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد.
- هراتی، محمدمهدی و مهدی عتیقی‌مقدم (۱۳۸۲). بوم سنتی در هنرهای ایرانی، مؤسسه‌های فرهنگی و هنری کمال هنر و خوش نهاد پیمان، چاپ اول، تهران.
- Arnold, Sir TW and Grohmann, A (1929). The Islamic Book, London.
- Garswell, John and Petherbridge, Guy (1891). Islamic Bindings Bookbinding, Chicago.
- Johnson, Pauline (1990). Creative Bookbinding, Dover Publications, Inc New York.
- Lacquer (1984). An International History and Collector's Guide, The Crowood Press.